

І. М. Старовойтенко
Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
м. Київ

**ЛИСТУВАННЯ П. СТЕБНИЦЬКОГО З Є. ЧИКАЛЕНКОМ
ЯК ДЖЕРЕЛО ПРОСОПОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ
ПРО КОРЕСПОНДЕНТІВ**

Одним з актуальних завдань сучасних історичних досліджень є їх антропологізація: з'ясування ролі особистого фактору в творенні багатогранного полотна минулого, повернення постатям, заідеологізованим стереотипними поглядами минулих десятиліть, належної і адекватної оцінки їхньої діяльності, яка складалася з наполегливої праці, жертвовності, глибокої ідейності, що вражає сучасників своєю щирістю та глибиною. Це відповідальне завдання допоможуть реалізувати, безперечно, лише історичні джерела, які нині активно вводяться до наукового обігу. До тих, що допомагають ближче познайомитися з тією чи іншою відомою особистістю, належать, перш за все, джерела особового походження і, зокрема, приватне приятельське листування відомих діячів, яке на поч. ХХ ст. відіграло роль провідного засобу комунікації і стало формою самовираження кореспондентів, висловлення ними власних думок про справи громадського й особистого значення. Відверті висловлювання, зафіксовані в листах, через десятиліття розкривають особисті грані тієї або іншої постаті, вимальовують її соціально-психологічний портрет, що складається із палітри рефлексій, роздумів, поведінки у різних життєвих обставинах.

Беззаперечним є факт, що часто у листуванні відкладалися пласти унікальної і неповторної інформації, яка проливає світло на внутрішній світ людини, її особисті якості, звички, зовнішній вигляд, манери, вдачу, фізичний та психологічний стан у різні періоди життя, світосприйняття та оцінку окремих подій і сучасників, спектр взаємостосунків зі своїм приятельським та родинним оточенням, на сімейні традиції, моральні пріоритети і т. ін. Усі ці да-

ні у комплексному вимірі становлять основу просопографічних студій про особистість відомого діяча. Просопографія як галузь спеціальних історичних дисциплін (в Україні тільки почала розвиватися) передбачає дослідження постатей минулого і сучасного з їхнього внутрішнього боку, під фокусом всеохоплюючого особистісного підходу. У перекладі з грецької термін “просопографія” означає опис певної особистості за складеними правилами.

У даному дослідженні спробуємо здійснити такий опис особистих якостей двох відомих громадсько-політичних діячів поч. ХХ ст. П. Стебницького (1862–1923) та Є. Чикаленка (1861–1929), які були наполегливими трудівниками на ниві українських національних справ, віддали їм кращі роки життя, але їхня громадська діяльність, як і життєві та особисті колізії, ще недостатньо досліджена і репрезентована на сторінках української історії. Обидва діячі були близькими приятелями і однодумцями, вони підтримували стосунки майже 20 років переважно за допомогою епістолярного спілкування, оскільки П. Стебницький весь той час перебував на чиновницькій службі керівника комерційного відділу телеграфного агентства і мешкав у Петербурзі, а Є. Чикаленко проживав в Україні і займався активною громадською та видавничою діяльністю.

Взаємне листування цих непересічних постатей зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського і належить до найінформативнішого і найрегулярнішого в епістолярній спадщині Є. Чикаленка. Його загальні джерелознавчі характеристики подані у статті автора цієї розвідки на сторінках “Археографічного щорічника”¹. У даному ж дослідженні детальніше зупинимося на аналізі просопографічних даних, які відклалися у кореспонденціях.

Стосунки між кореспондентами були завжди теплими і приятельними. Є. Чикаленко неодноразово писав адресатові, що саме йому у листах він бажав “вилити всю душу і жалі, як в особистому щоденнику”, бо ближчої від нього людини не мав у своєму житті². В одному із листів Є. Чикаленко зауважував щодо стабільності їхніх стосунків: “У нас з Вами є багато “точок соприкосновения” і між нами ще не було ніяких “треній”³, – бо не претендували вони на перші ролі у громадській діяльності, що було характерним для багатьох їхніх сучасників-однодумців і шкодило не лише особистим стосункам, а й реалізації відповідальних громадських завдань. Подібної конкуренції ніколи не з’являлося між діячами. “Тягне нас

одно до одного, бо у нас багато є спільного – ні Ви, ні я ніколи не ставили свого *Я* во главі угла, як кажуть, не ставали на диби”⁴, – писав Є. Чикаленко.

Обидва кореспонденти мали схожу вдачу: були скромними, наполегливими, самокритичними, вимогливими, щедрими та жертвними на громадські справи. П. Стебницький до революції 1917 р. фактично очолював у Петербурзі українську Громаду. Тривалий час він був секретарем, а потім і головою видавничого товариства “Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг для народа” у Петербурзі, яке популяризувало українську книгу, було “штовхачем” українських рукописів та дозволів у петербурзьких установах цензури.

А.Є. Чикаленко самовіддано працював на батьківщині: популяризував рідною мовою агрономічні знання у вигляді брошурок, “Розмов про сільське хазяйство”, вісім з половиною років на власні кошти у Києві видавав щоденну газету “Рада”, допомагав талановитій українській молоді у працевлаштуванні та вирішенні матеріальних проблем, переїзді до Києва, преміював власними коштами авторів українських творів та здійснював інші подвижницькі справи.

Вражає у цих справах не лише власне громадські обов’язки діяча, але й те, наскільки відповідально він ставився до самих справ, як ревно їх вирішував, не шкодуючи власного здоров’я. Неодноразово повідомляв П. Стебницького про погіршення самопочуття через проблеми у видавничій і громадській діяльності (брак у газети “Рада” передплатників, величезні щорічні дефіцити, особисті непорозуміння і конфлікти у молодому колективі редакції, який не здатний був досягти одностайності у прийнятті рішень). Усе це приносило видавцеві газети не задоволення від жертвності, а лише прикрощі, які виснажували його.

Є. Чикаленко писав своєму адресатові, що напади хвороби від переживань були такими сильними, що просто звалювали його з ніг. Вже в 1906 р., у 45-річному віці, він почував себе інвалідом, оскільки у період загострень у нього не вистачало сили навіть підніматися на другий поверх. “День біжу, а три дні лежу, як та циганська коняка”⁵, – писав Є. Чикаленко. Він ставав тоді байдужим, інертним і прикутим до своєї хвороби. Свій стан кореспондент у такі періоди характеризував так: “[Хворість] у мене така як зубна: коли болить, то не знаєш, де й подітись, а перестане, то здоровий, але якийсь час нема сили, нема енергії, нема ні до чого інтересу...”⁶.

Щоб зняти неприємні симптоми, Є. Чикаленкові доводилося на кілька місяців відходити від громадських справ, проводити їх у закордонних санаторіях, під наглядом досвідчених спеціалістів.

Сильне загострення хвороби Є. Чикаленко переживав у роки Першої світової війни, коли мав особисті й родинні проблеми з адміністрацією, яка звинувачувала його в германофільстві та створила прецедент вислання діяча з України. Тривожили його і родинні проблеми: хвороба найменшого сина Івашка на тиф, служба середнього сина Петруся у діючій армії, заслання до Пермської губернії разом з чоловіком старшої дочки Ганни. Виснажували і господарські проблеми у родинному маєтку Перешори (неможливість продати зерно, зібране з труднощами, знайти управителя і т. п.) та події, які відбувалися у світовій історії. Він писав у листах про своє самопочуття: “Хвороба моя почалась з початком війни і потрохи, потроху усилювалась”⁷, аж поки у травні 1915 р. зовсім не звалила його з ніг.

Як бачимо, вдачі Є. Чикаленка була притаманна дипломатичність, поступливість, відсутність почуття “самолюбства”, коли справа торкалася громадських інтересів. Так, наполегливо шукаючи спільників у видавничій справі, дописувачів для газети, передплатників та фінансові джерела, Є. Чикаленко щиро зізнавався, що він у той період “став якийсь грубошкірий і не почував образи самолюбія”, а тому без усіляких комплексів звертався до ображеного на редакцію публіциста із пропозиціями співробітничати із “Радою” під виглядом, що нічого не сталося. Таким чином, він намагався “розтворити” в ньому “осадок” образи, примирити конкуруючі сторони, змусити їх займатися не “саможерством”, а думати про важливість спільно розпочатих справ. Про наполегливість видавця свідчить вже такий факт: коли він ставив перед собою конкретне завдання, то писав по 5–6 листів до однієї і тієї самої особи, поки не отримував від неї позитивної або негативної відповіді. Сучасники справедливо називали Є. Чикаленка арбітром громадських конфліктів, які неодноразово доводилося врегульовувати за його посередництвом.

Про щирість стосунків із П. Стебницьким свідчить і той факт, що Є. Чикаленко саме йому одному з перших розкрив таємницю свого особистого життя, яку він зберігав цілих 3 роки, і яка тримала його весь той час у сильній нервовій напрузі та хворості. У березні 1909 р. він писав, що у його особистому житті перед-

бачалися кардинальні зміни: він збирався розлучатися з першою дружиною, матір'ю п'яти спільних дітей, і у травні того року одружитися на молодій небозі його дружини, Ю.М. Садик, почуття до якої виникли несподівано і болісно бентежили його зрілу душу. Він зізнався: "Більше трьох років, як я помітив, що полюбив жінчину небогу [...]. Коли я се помітив, то перелякався сам і з того дня почались мої муки. Я всі сили вживав, щоб заглушити в собі се почуття, бо сором було про се признатись собі самому, а не то людям, але се почуття було дужче за мене. Я рознервувався за ті роки так, що ледве на ногах держався, і од самоубийства мене вдержали тільки неупорядковані матеріальні діла"⁸. Але згодом виявилось, що його почуття були взаємними, і це повернуло йому радість життя, одужання від тяжкої душевної хвороби. Є. Чикаленко писав, що почував себе від несподіваної розв'язки щасливим і здоровим, і був у полоні таких романтичних почуттів, що не думав про велику вікову різницю (у 25 років) із своєю обраницею, дорослих дітей та залишену дружину, з якою прожив чверть віку.

Обидва діячі мали щедрю вдачу. Є. Чикаленко писав з цього приводу: "Погані, не сучасні вдачі у нас обох. Коли є гроші, то витрачаєш їх на все, що треба й не треба, а через те й запасу нема про чорний день. А без запасу жить трудно! Ніяк я його зробити не можу, бо всякий знає, що чоловік я багатий, багато витрачаю, а значить у мене грошей стільки, що я не знаю де їх дівають. І ніхто не вірить, що я цілий рік живу на позичені гроші, аж поки не реалізую врожаю; та часто і врожаю того не стає, хоч себе я, як Ви знаєте, обмежую до крайности"⁹.

Як свідчать листи, щедрість була притаманна і П. Стебницькому: він допомагав коштами однодумцям у громадських справах, своїм родичам, приятелям, неодноразово знаходив тисячу карбованців у власному бюджеті на видатки дефіцитної "Ради". Але такі шляхетні жести свого адресата Є. Чикаленко сприймав із застереженнями, радив, щоб він краще допомагав газеті талановитими дописами і подумав про заощадження на самотню, незабезпечену старість, адже Петро Януарійович не мав сім'ї та додаткових джерел фінансування, окрім заробітку на службі. Стебницький подібні зауваження сприймав скептично, бо належав до тих, що "розтрачають своє добро" без усяких жалкувань, і через те, знаючи свою вдачу, боявся кидати службовий заробіток, бо зізнався: "Не вмію шукати, не можу просити, і, втративши матеріальний ґрунт, швид-

ко звівся б ні на що”. Він писав: “Щоб зібрати [гроші. – *I. С.*] треба жити свинею, щоб не знати ні родичів, ні приятелів, ні громадських інтересів. А коли все те єсть, то не збереш”¹⁰. А в 1915 р. розмірковував: “Як би я за своє життя не завів такої поганої звички, щоб навкруги сипати грошима, то посмілився [кинути службу]. А то трудно одразу повернутись в Плюшкіна та лічити кожную копійку”¹¹. Саме ця обставина змушувала П. Стебницького все життя носити “ланцюги” осоружної йому служби. “За свій громадський і братерський обов’язок” П. Стебницький вважав приятельську допомогу грошима, тому постійно позичав їх Є. Чикаленкові та його синові Левку, який з 1909 р. навчався і жив у Петербурзі.

Сучасники називали П. Стебницького особою, “замкнутою на всі гудзики”, і хоча в листах він мало писав про себе, але й ті короткі дані характеризують його як людину з глибоким внутрішнім світом, тихим смутком, шляхетною і доброю вдачею, яка кожен епізод громадського життя та взаємостосунків із оточенням пропускала через глибокі рефлексії.

П. Стебницький був песимістом, зваженою людиною, якій не просто було прийняти рішення, що стосувалося обставин його власного життя. Його українську натуру стомлювали ностальгічні поривання за батьківщиною, адже у Петербурзі він мав лише пристойний заробіток, але не звив собі родинного гнізда і часто нарікав на своє холостяцьке життя. Його він називав “собачим”, а службові обов’язки – кайданами, які примушували його жити на чужині і сковували романтичну душу, що прагнула реалізувати себе через літературну працю на лоні рідного затишного українського хутора.

Усе життя П. Стебницький мріє про перо та книжку, бо вважає їх своїм першим покликанням у житті, але на них завжди не вистачало часу, бо доводилося сумлінно працювати на службі, віддаватися громадським справам, видавничій діяльності, які обтяжували і майже не залишали місця для улюбленого заняття.

Бажання П. Стебницького повернутися в Україну простежується вже в листах за 1912 р., коли він писав про свій намір придбати на Київщині власний хутірець, де мріяв усамітнитися і віддатися літературній праці, яка була великою віддушиною діяча, бо лише вона приносила йому внутрішнє задоволення. Він писав, що тривалий час мучився “рефлексом” купівлі власної невеликої садиби на “рідному ґрунті”.

Додавали П. Стебницькому натхнення щорічні відвідини України,

які припадали, як правило, на літо, вони виліковували його від ностальгічних переживань. Але у 1912 р. він пише, що вже з грудня вони почали терзати його, а Петербург йому спротивився так, що в ньому його все дратувало. Він писав: “Незалежно од фізичної утоми обридло мені усе – і служба, і моя особиста обстановка життя”¹². П. Стебницький перед переїздом в Україну збирався взятися за студіювання кооперативної справи й дрібного кредиту, щоб прилучитися до організації й роботи банку, відкриття якого ініціювали українські діячі у Києві.

З 1913 р. все частіше кореспондент пише про поганий настрій, зумовлений завмиранням громадського життя у Петербурзі, почастишали й кількомісячні перерви у листуванні, які П. Стебницький пояснював кепським самопочуттям та настроєм. Наприклад, в одному з листів він писав: “Ні до чого нема охоти, страшенно тяжкий і болючий настрій, не маю де дітись...”¹³.

Незважаючи на внутрішню замкнутість, в одному з листів П. Стебницький пише рядки, які пояснювали і його вдачу, і темперамент, і пригнічений песимізм настроїв: “Над усіма моїми відносинами – і до людей і до громадських справ – панує мій гнітючий особистий настрій – той що зробив мене “Смутком” – настроїв, що виходить з почуття зіпсованого цілого життя і смертельної самотності. Ліків на те мені нема, бо ці ліки за гроші не купуються. До самовбивства я тепер не близько, – це колись було, в молоді літа, – але думка про смерть, як про спасенний кінець всеї життєвої плутанини завжди при мені”¹⁴. Такі песимістичні думки Петро Януарійович висловлював у розквіті сил, коли йому було лише 47 років, і ще треба було пройти багато тернистих стежок, повернутися в Україну, взяти участь у державотворенні 1918–1920 рр., створенні Української академії наук, стати найвищим суддею УНР у 1919 р.

Відчувається, що П. Стебницький страждав від невдалого особистого життя. Його близький приятель О. Лотоцький, який проживав у Петербурзі, згадував, що вони часто разом проводили вихідні дні на природі, іноді він натякав на своє минуле, але після таких “одкровенень” замовкав на кілька днів і ставав замкненим і понурим.

П. Стебницький був обдарованою особистістю, висококваліфікованим спеціалістом у своїй сфері, якого цінували на всіх рівнях. Він мав аналітичне мислення, яке відбивалося і в епістолярних роздумах, адже жодну проблему громадського значення він не залишав без коментування, а давав причинам і наслідкам розгор-

нутий аналіз (у листах до Є. Чикаленка проаналізований український національний рух, особливості ментальності українців та інших народів, наслідки для України Першої світової війни та початкового періоду української революції). Такі епізоди, викладені кореспондентом у листі у публіцистичному жанрі, свідчать про глибоке переосмислення подій і навколишніх явищ.

До того ж П. Стебницький був талановитим публіцистом і письменником, але, як самокритична людина, завжди недооцінював свої твори. Наприклад, дописи до газети “Рада” йому завжди здавалися невдалими, бо він був відірваний від українського життя, і, за його словами, публіцистика Смутка сприймалася українським читачем як “базікання петербурзького чиновника” “в часи досуга”. Хоча він був певний в тому, що у його думках були зерна правди, але вважав, що для їх вдалого викладення потрібна була інша голова, “щоб це рельєфно і докладно освітити. А може і не в голові діло, а в тому, що ми всі поплутані по руках і по ногах шаблонним строєм думок, свого роду казенною українщиною. Але, щоб розірвати такі пута та розчищати нові шляхи, потрібні нові Драгоманови, а нам, маленьким землячкам, зась”¹⁵, – розмірковував він у 1911 р. І хоча це було зовсім не так, бо такий об’єктивний критик, як Є. Чикаленко, писав протилежні враження від дописів Стебницького, він був постійно самокритичним до своїх статей.

Недооцінка власних можливостей проявлялася і в тому, що будь-яке призначення на посаду П. Стебницький сприймав зі словами, що він не принесе ніякої користі покладеній на нього місії, обґрунтовуючи свою категоричність тим, що він не мав здібностей лідера, а тому й не рвався до керівних крісел і слави. В одному з своїх листів він також зізнавався: “Працювати „при” інших та “поза” іншими – це ще так-сяк, а вести перед та тягти інших за собою – це навіть мені не йде: така вже вдача зроду і в той самий бік вона розвивалась під впливом чиновницьких умов існування”¹⁶. Тому традиційно самокритично діяч сприйняв призначення у 1909 р. його головою видавничого товариства. Відмовляється він і від запропонованої йому у 1914 р. посади голови Національного банку у Києві. Він пояснював свою відмову Є. Чикаленкові так: “І це буде ясно, логічно і правильно, – бо нікому не повинно бути діла до моєї неврастенії, ні для кого нецікаві мої поривання “додому”, а, врешті, – ніхто і я сам найменше, не може довести, що з цим переходом додому я буду чимсь землячкам корисний”¹⁷.

Петро Януарійович був надзвичайно вразливою людиною. Про це свідчать його глибокі та тривалі переживання у листах, які викликала конфіскація 1911 р. видань “Кобзаря”, співредактором яких він був. Тривожними передчуттями діяч жив ще до цієї неприємної події, і не давав згоди на третє видання. Коли ж “Кобзар” конфіскували, П. Стебницький очікував арешту, ув’язнення або вислання. І хоча все обійшлося лише кількома розмовами зі слідчим – пригнічений, песимістичний настрій довго ще не полишав його.

У 1914 р. П. Стебницький пише, що вважав цей доленосний рік останнім роком його петербурзького життя. Він сподівався на суспільні зміни, на те, що “примусовий катаклізм виб’є мене з сідала, і я собі пересуну в Київ і заживу якимсь іншим, простішим та більш нормальним життям, де не будуть перебиватись між собою інтереси ідейні з службовими, близькі з чужими”¹⁸. Але часто він мріяв не про Київ, а про “глухий-глухий” куточок батьківщини, де б він міг усамітно працювати з книжками¹⁹.

Події світової війни спричинили неврівноважений нервовий стан. П. Стебницький пише, що вони розхитали його нерви, зробили нестерпним петербурзьке життя, і сформували невідступне бажання повернутися в Україну, де, йому здавалося, життя буде спокійнішим і стабілізує його душевну рівновагу. Видно, що перед поверненням на батьківщину Стебницького вже не приваблювала банківська або комерційна справа, а більше бібліотечна, і він планував поступити в археологічний інститут, щоб набути відповідного фаху.

Отже, як бачимо, відомий діяч доживав останні роки у Петербурзі у пригніченому, збудженому стані, бо постійно писав про те, що йому важко витримувати тамтешнє дороге і самотнє столичне життя. А тому погоджувався поміняти його на “рідний ґрунт”, кращі матеріальні обставини – на гірші. Проте був нерішучим у прийнятті цього тривожного і відповідального для нього рішення, бо писав, що поки думав над тим, чи купувати йому будинок на Звіринці, то його продали, і він виправдовував свою нерішучість тим, що: “Так звичайно буває у людей, що не самі своє життя будують, а підлягають обставинам”²⁰.

Отже, просопографічні дані із вказаних епістолярних джерел підтверджують, що обидва діячі мали шляхетну вдачу, були самовідданими, безкорисливими, скромними, самокритичними й ідейними особистостями свого часу, представниками української еліти,

яка вважала своїм життєвим сенсом подвижницьку, копітку, щоденну, невидиму працю на ниві відродження своєї знедаланої нації. З однаковою віддачею кожен з них працював і на батьківщині, і в її інтересах у російській столиці. Спільні ідейні платформи та подібні особисті якості об'єднали у приятельському спілкуванні П. Стебницького і Є. Чикаленка на довгі роки відповідальної праці, через яку вони реалізовували свої громадянські позиції, інтереси і можливості.

¹ Листування Є.Х. Чикаленка з П.Я. Стебницьким як історичне джерело // Археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 112–138.

² Лист Чикаленка Є. Стебницькому П. Б.д. – Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського, ф. III, № 53077. – (Далі – ІР НБУВ)

³ Там само.

⁴ Там само, № 53073.

⁵ Там само, № 53073.

⁶ Там само, № 52907.

⁷ Там само, № 53009.

⁸ Там само, № 52917.

⁹ Там само, № 53021.

¹⁰ Там само.

¹¹ Лист Стебницького П.Я. Чикаленкові Є.Х. – ІР НБУВ, ф. 44, № 802.

¹² Там само, № 765.

¹³ Там само, № 773.

¹⁴ Там само, № 701.

¹⁵ Там само, № 747.

¹⁶ Там само, № 715.

¹⁷ Там само, № 793.

¹⁸ Там само, № 792.

¹⁹ Там само, № 802.

²⁰ Там само, № 818.